

Dirk Geeraerts

Teorie lexikální sémantiky

KAROLINUM

LINGVISTIKA

Teorie lexikální sémantiky

Dirk Geeraerts

Z anglického originálu *Theories of Lexical Semantics*,
vydaného nakladatelstvím Oxford University Press
roku 2009, přeložil Aleš Klégr

Vydala Univerzita Karlova v Praze,
Nakladatelství Karolinum
www.karolinum.cz
Redakce Ondřej Pfeffer
Redakční spolupráce Jan Čermák
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
První české vydání

Theories of Lexical Semantics, First Edition was originally published in English in 2009. This translation is published by arrangement with Oxford University Press. Karolinum Press is responsible for this translation from the original work and Oxford University Press shall have no liability for any errors, omissions or inaccuracies or ambiguities in such translation or for any losses caused by reliance thereon.

Kniha *Teorie lexikální sémantiky*, první vydání, vyšla původně anglicky roku 2009. Tento překlad je vydáván se svolením Oxford University Press. Za překlad díla zodpovídá Nakladatelství Karolinum, Oxford University Press nenese odpovědnost za žádné chyby, opomenutí, nepřesnosti nebo nejednoznačnosti překladu, ani za škody, které by jeho používáním vznikly.

© Dirk Geeraerts, 2010
Translation © Aleš Klégr, 2019
Afterword to the Czech translation © Aleš Klégr, 2019

ISBN 978-80-246-4194-2
ISBN 978-80-246-4199-7 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2020

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

SEZNAM OBRÁZKŮ	9
PŘEDMLUVA	11
ÚVOD	13
Rozsah	14
Omezení	15
Účel a publikum	16
Uspořádání a diachronní perspektiva	17
1 HISTORICKO-FILOLOGICKÁ SÉMANTIKA	19
1.1 Zrod lexikální sémantiky	20
1.1.1 Spekulativní etymologie	20
1.1.2 Rétorická tradice	23
1.1.3 Lexikografie	25
1.2 Povaha významu	27
1.2.1 Bréal o významu a mysli	28
1.2.2 Paul o kontextu a úzu	32
1.2.3 Alternativní hlasy	33
1.3 Klasifikace sémantických změn	41
1.3.1 Hlavní typy změn	42
1.3.2 Vzorce na nižší úrovni	46
1.3.3 Klasifikační spletitosti	51
1.4 Vývoj po historicko-filologické sémantice	57
Další prameny ke kapitole 1	59

2	STRUKTURNÍ SÉMANTIKA	62
2.1	Strukturalistické pojetí významu	63
2.1.1	Argumenty proti historicko-filologické sémantice	64
2.1.2	Typy strukturní sémantiky	66
2.2	Teorie lexikálních polí	68
2.2.1	Trierova koncepce lexikálních polí	68
2.2.2	Lexikální pole a syntagmatické vztahy	71
2.2.3	Lexikální pole a formální vztahy	75
2.2.4	Diskrétnost lexikálních polí	78
2.3	Komponentová analýza	83
2.3.1	Komponentová analýza v americké etnosémantice	84
2.3.2	Komponentová analýza v evropské strukturní sémantice	87
2.4	Relační sémantika	92
2.4.1	Hlavní významové vztahy	94
2.4.2	Teoretické otázky	100
2.5	Vývoj po strukturní sémantice	103
	Další prameny ke kapitole 2	108
3	GENERATIVNÍ SÉMANTIKA	111
3.1	Katzovská sémantika	112
3.1.1	Formální slovníková hesla	112
3.1.2	Soupeření se strukturní sémantikou	114
3.2	Tenze uvnitř generativní sémantiky	116
3.2.1	Minimální, nebo maximální sémantika?	116
3.2.2	Dekompoziční, nebo axiomatická sémantika?	123
3.3	Vývoj po generativní sémantice	126
	Další prameny ke kapitole 3	130
4	NEOSTRUKTURALISTICKÁ SÉMANTIKA	132
4.1	Rozpracování dekompozičního přístupu	134
4.1.1	Přirozený sémantický metajazyk	135
4.1.2	Konceptuální sémantika	145
4.1.3	Dvojúrovňová sémantika	149
4.1.4	Generativní lexikon	154
4.2	Rozpracování relačního přístupu	162
4.2.1	Lexikální databáze WordNet	164
4.2.2	Lexikální funkce	166
4.2.3	Distribuční korpusová analýza	171
	Další prameny ke kapitole 4	184
5	KOGNITIVNÍ SÉMANTIKA	187
5.1	Prototypičnost a salience	188
5.1.1	Účinky prototypičnosti	189

5.1.2 Radiální síť a polysémie	197
5.1.3 Základní roviny a onomaziologická salience	204
5.2 Konceptuální metafora a metonymie	208
5.2.1. Teorie konceptuální metafory	209
5.2.2 Mentální prostory a konceptuální integrace	215
5.2.3 Konceptuální metonymie	218
5.3 Idealizované kognitivní modely a rámce	226
5.3.1 Idealizované kognitivní modely	229
5.3.2 Sémantika rámců a databáze FrameNet	230
5.4 Úzus a změna	234
5.4.1 Sugerovaná inference a pragmatika	235
5.4.2 Mechanismy a pravidelnosti	238
5.5 Kognitivní sémantika v kontextu	244
5.5.1 Význam v mysli	245
5.5.2 Význam v kultuře a společnosti	253
5.5.3 Význam v textu a diskurzu	262
Další prameny ke kapitole 5	269
ZÁVĚR	274
BIBLIOGRAFIE	288
DOSLOV K ČESKÉMU PŘEKLADU	316
JMENNÝ REJSTŘÍK	324
VĚCNÝ REJSTŘÍK	331

SEZNAM OBRÁZKŮ

- 1.1 Srovnání Carnoyovy a Sternovy klasifikace sémantických změn
- 2.1 Přejechy v německé intelektuální slovní zásobě podle Triera
- 2.2 Vývoj francouzského slova *maroufle* podle Guirauda
- 2.3 Gilliéronův příklad vyhýbání se homonymii
- 2.4 Klasifikace lexikálních změn podle Ullmanna
- 2.5 Pole anglických výrazů pro vaření podle Lehrerové
- 2.6 Německé *Sessel* a *Stuhl* podle Gipperera
- 2.7 Lexikální pole krásy ve francouzštině podle Ducháčka
- 2.8 Pole kusů nábytku k sezení ve francouzštině podle Pottiera
- 3.1 Anglické slovo *bachelor* podle Katze a Fodora
- 3.2 Anglické sloveso *kill* podle McCawleyho
- 4.1 Anglická slovesa *run*, *put* a *drink* podle Jackendoffa
- 4.2 Anglické sloveso *build* podle Pustejovského
- 4.3 Ukázka indexu ve formátu KWIC
- 5.1 Čtyři druhy účinků prototypičnosti
- 5.2 Účinky prototypičnosti v kategorii *ovoce*
- 5.3 Účinky prototypičnosti v rozšířené kategorii *ovoce*
- 5.4 Analýza slova *ovoce* pomocí radiální sítě
- 5.5 Taxonomické základní roviny podle Berlina a Kaye
- 5.6 *The Grim Reaper* neboli *smrtka* podle Fauconniera a Turnera
- 5.7 Prototypická klasifikace metonymických vzorců
- 5.8 Rámec OBCHODNÍ TRANSAKCE podle Fillmora a Atkinsové
- 5.9 Diachronní onomaziologie slova *zápalka* podle Blanka

- Z 1 Hlavní linie v teoretickém vývoji lexikální sémantiky
- Z 2 Sémiotický trojúhelník pro lexikální sémantiku
- Z 3 Hlavní linie deskriptivní historie lexikální sémantiky
- Z 4 Paralelismus mezi sémaziologií a onomaziologií
- Z 5 Hlavní linie metodologického vývoje v lexikální sémantice

PŘEDMLUVA

Přestože je lexikonu přikládán v lingvistické teorii čím dál větší význam, není v současnosti k dispozici žádný zevrubný přehled o hlavních teoretických trendech v lexikální sémantice. Kniha se snaží zaplnit tuto mezeru tím, že popisuje významné přístupy k výzkumu slovního významu v lingvistice z historické perspektivy a mapuje vývoj této disciplíny od poloviny 19. století do současnosti. Vzdáleným historickým východiskem této publikace je monografie napsaná v holandštině, kterou jsem vydal v r. 1986 a která obsahovala historický přehled lexikální sémantiky ve zhruba obdobné formě jako tato práce. Nicméně od té doby došlo k velkému rozmachu lexikální sémantiky a současná publikace tak odráží ve struktuře i v podrobnostech výsledky dvaceti let výzkumu v této disciplíně, které ji dělí od původní publikace.

Ačkoli má výzkumná práce za poslední čtvrtstoletí, kdy jsem pracoval jako lexikální sémantik podílející se na rozvoji teorie prototypů a diachronní sémantiky a jako lexikolog zkoumající lexikální variaci, vycházela konkrétně z teoretického rámce kognitivní sémantiky, kniha popisuje všechny hlavní směry a není propagací jedné či druhé teorie. Jako přehledová studie však zároveň prezentuje můj osobní náhled na tento obor a jeho vývoj. Moje teoretické preference se projevují konkrétně v perspektivě, která určuje celkovou koncepci výkladu. Vztah mezi významy a pojmy je jedním z ústředních bodů zájmu v kognitivní sémantice a v souladu s tím bude to, jak různé přístupy řeší problémy spojené s jejich vztahem a vymezením, průvodním tématem celého textu. Přesněji řečeno historické linie, které nastíním, ukáží, že toto vymezení je v této oblasti dominantní hnací silou vývoje.

Knih byla v poslední fázi dokončování podpořena tvůrčím volnem, které mi poskytla Katolická univerzita v Lovani, a grantem uděleným FWO – Výzkumnou nadací Flandry. Během let se seznam lidí, s kterými jsem mohl vést plodné diskuze o lexikálních tématech, rozrostl do té míry, že je nelze ani vyjmenovat: jsem vděčný každému z nich, protože bez jejich přispění by tato kniha byla mnohem chudší. Zvláštní poděkování si zaslouží Dirk Speelman, Kris Heylen a ostatní členové výzkumného týmu kvantitativní lexikologie a variační lingvistiky v Lovani, kteří pokračovali v práci po dobu mé absence, a také Fons Moerdijk a Gitte Kristiansen, jejichž kritické připomínky mi byly oporou na začátku a na konci tohoto rukopisu jako zarážky knih na polici. Doufám, že je konečný výsledek všechny potěší, ale zároveň si uvědomuji, že plátno, které mělo být pokryto, je tak široké, že tahy štětce, jimiž jsem svůj náčrt nanášel, mohou být pro znalce příliš hrubé. Slovy Diderotovými prosím o jejich shovívavost: „On doit exiger de moi que je cherche la verite, mais non que je la trouve (Můžete po mně žádat, abych hledal pravdu, ale nikoli, abych ji našel).“

ÚVOD

Akademická lingvistická krajina je hornatý terén. Široká údolí, jimiž protékají hlavní proudy výzkumu, se rozvětvují do postranních dolin a ještě menších úžlabin, ve kterých se cizelují teorie a zkoumají specifická témata. Badatelé pracující ve svých vlastních údolíčkách mají obvykle dobré povědomí o lokálním říčním systému svého oboru, ale mohou být o něco méně obeznámeni s výzkumem, který leží za horským hřebenem jejich vlastního teoretického prostředí. Nejspíše budou znát nejvyšší vrcholky alternativních teoretických koncepcí, ale možná budou méně informovaní o bohatství poznatků a výzvách, které se vyskytují v méně viditelných oblastech. Smyslem této knihy je proto přispět ke kartografii lingvistické lexikální sémantiky. Pokusí se zmapovat tuto krajinu tak, aby se výzkumníci mohli sami snadno seznámit s širším panoramatem, a možná tak byli ochotnější vycestovat za hranice rodného kraje.

Jako úvodní metafora by to snad mohlo stačit. Co konkrétně je účelem knihy? Tento text je syntetizujícím pokusem popsat významné proudy v lingvistickém lexikálně sémantickém výzkumu přístupným a informovaným způsobem. Vychází z historické perspektivy v tom smyslu, že různé koncepce jsou prezentovány v historickém sledu počínaje polovinou 19. století. Nicméně tato prezentace nemá podobu čistě chronologického výčtu po sobě jdoucích teorií. Naopak teoretickým a metodologickým vztahům mezi přístupy bude v textu věnována značná pozornost. Kniha se zaměřuje na otázku, jak jsou různé přístupy propojeny vazbami příbuznosti a rozpracování nebo – v konkrétních případech – vzájemnými protiklady. Podívejme se nyní na několik specifických otázek, abychom tento všeobecný popis rozšířili.

ROZSAH

V kostce jde o tyto teoretické koncepce, které budou postupně představeny:

HISTORICKO-FILOLOGICKÁ SÉMANTIKA. Historicko-filologická sémantika je diachronní přístup k lexikální sémantice, který tomuto oboru dominoval od r. 1830 přibližně do r. 1930. Jeho základní oblastí zájmu byla změna významu; praktické výsledky tohoto typu výzkumu mají především formu klasifikačních mechanismů, kterými dochází k sémantickým posunům, jako je metafora, metonymie, generalizace a specializace.

STRUKTURNÍ SÉMANTIKA. Strukturní sémantika (od r. 1930 a dále), inspirovaná de Saussurem, odmítá atomistický přístup historicko-filologické sémantiky a přiklání se k přístupu systémovému, v němž vzájemné vztahy mezi významy tvoří základ sémantické analýzy. Rozdílné přístupy uvnitř strukturní sémantiky zahrnují teorii lexikálních polí, relační sémantiku a komponentovou analýzu.

GENERATIVNÍ SÉMANTIKA. Od r. 1960 a dále byly aspekty strukturní sémantiky (konkrétně komponentová analýza) začleněny do generativní mluvnice. V rámci historie lexikální sémantiky zaujímá toto období klíčovou pozici. Představuje pokus formalizovat sémantiku jako součást formální gramatiky. Zároveň mentalistická orientace generativní gramatiky vyvolává zájem o psychologickou adekvátnost. Tato dvojí extenze komponentové analýzy vyvolává otázky týkající se formální a psychologické adekvátnosti, které silně ovlivnily směry výzkumu vynořující se po generativistickém období. Kognitivní sémantika se následně zaměřuje na psychologickou stránku. Je ztělesněním maximalistického přístupu, který si klade za cíl zkoumat lingvistický význam jako nedílnou součást kognitivních procesů obecně. Naproti tomu řada dalších přístupů se přidružuje strukturalistické inspiraci a zkoumá formy popisu významu, které jsou různým způsobem omezenější (a možná snadněji formalizovatelné) než ten, který rozpracovává kognitivní sémantika.

NEOSTRUKTURALISTICKÁ SÉMANTIKA. Pod tento název jsou řazeny nejrůznější skupiny soudobých přístupů, které jsou extrapolací hlavních typů strukturní sémantiky, mají ale postgenerativistickou podobu. Tyto teorie staví na strukturalistických myšlenkách, jako jsou dekompoziční nebo relační popisy sémantické struktury, ale přitom věnují zvláštní pozornost otázkám, které otevřela generativní sémantika, tj. možnosti formalizace a vymezení přesné hranice mezi lingvistickým významem a kognitivními procesy obecně.

KOGNITIVNÍ SÉMANTIKA. Kognitivní sémantika je psychologicky a kognitivně orientovaný přístup k sémantice, který vznikl od r. 1980. Inovace, které do zkoumání slovního významu vnesla kognitivní sémantika, zahrnují teorii pro-

totypů, pojmových metafor a sémantiku rámců. Soudě podle množství publikací je to patrně nejproduktivnější koncepce v soudobé lexikální sémantice.

OMEZENÍ

Vzhledem k výše uvedenému popisu etap lexikální sémantiky bude užitečné zmínit také to, o čem tato kniha *není*.

Za prvé: zaměření na teoretickou a deskriptivní lingvistiku znamená, že řada dalších oblastí zkoumání, které se zabývají slovním významem, není v knize přímo zahrnuta. Cílem není úvod do lexikální sémantiky například z filozofického, antropologického nebo psychologického hlediska. Stejně tak nejde o úvod, který by se soustřeďoval na lexikální sémantiku v kontextu aplikované lingvistiky – lexikografie, počítačové lingvistiky nebo jazykové pedagogiky. Kdybychom zahrnuli všechny tyto perspektivy, narostla by kniha do nezvladatelných rozměrů (a daleko za hranice autorovy specializace). Úvod do lexikální sémantiky není také totéž co úvod do lexikologie. Širší oblast lexikologie by zahrnovala témata jako etymologie, morfologie a sociální variace ve slovníku, zatímco lexikální sémantika se soustřeďuje striktně na jevy spojené s významem v lexikonu.

Za druhé: toto je kniha o lexikální sémantice, nikoli úvod do praxe lexikální sémantiky. Naučit se, jak fakticky realizovat lexikální sémantiku v rámci jakékoli koncepce, by vyžadovalo odlišný typ textu, takový, který by se konkrétně zaměřil na jednotlivé přístupy nebo by vyšel (jak to příručky dělávají) od souboru lexikálně sémantických jevů, jako jsou synonymie, prototypičnost nebo metafora. Toto není úvod do praxe lexikální sémantiky, tzn. není to kniha o tom, „jak dělat lexikální sémantiku“. Neprovádí čtenáře systematicky skupinou metod a technik faktického výzkumu slovního významu ani neposkytuje bohatý studijní materiál, na kterém by si čtenář mohl procvičovat svoje popisné dovednosti. Ačkoli by taková příručka patrně byla cenným doplňkem existující literatury týkající se lexikální sémantiky, tento text je orientován teoreticky, nikoli prakticky. Pokusí se ukázat, jak lidé výzkum slovního významu během minulého jednoho a půl století skutečně prováděli, jaké otázky si kladli a jak si na ně odpovídali. Po přečtení textu by měli být čtenáři obeznámeni s hlavními přístupy, které v historii lexikální sémantiky dominovaly – kniha ale netvrdí, že tím získají dovednosti, které by jim umožnily provádět faktický výzkum v rámci jedné z těchto koncepcí.

Za třetí: tato kniha nepředkládá ani úplné dějiny lexikální sémantiky toho typu, které by primárně zajímaly historiografy lingvistiky. Jejím cílem není poskytnout kompletní přehled o všech jednotlivých badatelích, kteří přispěli k rozvoji této disciplíny, o tom, jak se jejich práce posouvala od jedné publikace k druhé, nebo o tom, jak se navzájem ovlivňovali. Také nesleduje pečlivě intelektuální historii typických lexikálně sémantických témat, jako je synonymie nebo synekdocha. A z bibliografického hlediska si kniha nečiní ambice, že by podávala

nejaktuálnější zprávu o historiografii lexikální sémantiky. Vzhledem k jejímu rozsahu a cíli uvést čtenáře do základní problematiky nevyhnutně poskytuje jen výběr z názorů, čísel a témat výzkumu. Je to publikace zaměřená na hlavní vývojové linie, která by měla pomoci nováčkům v této oblasti dobře se teoreticky orientovat; jinými slovy by jim měla pomoci poznat, ke kterému přístupu konkrétní studie patří, a měla by jim poskytnout potřebné informace, aby mohli různé přístupy srovnávat.

Konečně jsou tu omezení časové a lingvistické povahy. Kniha pojednává o lexikální sémantice v kontextu moderní lingvistiky jakožto akademické disciplíny, která vznikala v průběhu 19. století. Prehistorie lexikální sémantiky od antiky přes středověk až do osvícenství bude jen stručně zmíněna na začátku kapitoly 1. Tato kniha je také o studiu slovního významu v kontextu západní lingvistiky: o jiných tradicích nebude řeč. Dále se kniha soustřeďuje na výzkum, který byl publikován v angličtině, němčině a francouzštině. S jedinou možnou výjimkou produktivní ruské tradice lexikálního výzkumu by bylo určitě možné ukázat, že toto jsou hlavní jazyky, v nichž se o této disciplíně referovalo, a přinejmenším v raných fázích vývoje se zdá, že mezi těmito jazyky nebyla žádná větší bariéra: badatelé z různých zemí měli podle všeho dobré povědomí o studiích, které byly vydávány v jiných jazycích. V pozdějších fázích se samozřejmě pro přenos myšlenek a názorů stala médiem par excellence angličtina.

ÚČEL A PUBLIKUM

Vzhledem k uvedeným omezením lze to, čeho by tento úvod rád docílil, formulovat o něco přesněji. Kromě přehledu myšlenkových škol a vztahů mezi nimi by úvod tohoto typu měl zahrnovat hlavní jména, hlavní pojmy a v lexikální sémantice běžně užívané standardní příklady. I když se člověk obeznámí se základními principy různých škol v oblasti lexikální sémantiky, nemůže tvrdit, že se vyzná v lexikální sémantice, pokud je mu cizí např. jméno Michel Bréal nebo pojem konceptuální metafora či Katzova a Fodorova analýza slova *bachelor*. V tomto ohledu bude úvod tohoto typu úspěšný, pouze když dokáže poskytnout řadu specifických informací: měl by přiblížit dominantní ideje a koncepce; měl by čtenáře seznámit s klíčovými postavami vývoje oboru; měl by ho upozornit na publikace zásadního významu a nasměrovat ho k další četbě.

Nicméně tato kniha se snaží přesáhnout hranice pouhého popisu různých přístupů. Pokusí se poskytnout rámec, který osvětlí sled různých myšlenkových škol. Lexikální sémantika není obor, ve kterém by jeden přístup náhodně následoval za druhým. Naopak v její evoluci je jistá logika. Tato kniha se pokusí tuto logiku rekonstruovat – a termín *rekonstruovat* je zde užít záměrně: určující faktory, na které se zaměří, tvoří totiž perspektivu, rámec, který historickým materiálům vnucuje specifický řád, i když to není nezbytně jediný způsob, jak se na věci dívat. Teoretické přístupy, které budou v jednotlivých kapitolách prezentovány,

jsou propojeny dvěma hlavními vývojovými liniemi. Na jedné straně vykazuje evoluce lexikální sémantiky značný progres, a to do té míry, že empirická doména zkoumání je průběžně systematicky rozšiřována. Na druhé straně spolu různé teoretické přístupy alespoň zčásti soupeří díky tomu, že vycházejí z odlišných základních předpokladů. Při rekapitulaci těchto teoretických spodních proudů bude v závěru zdůrazněno, že vývoj lexikální sémantiky není pouhý řetěz více či méně nesouvisajících přístupů, ale že je tu jak linie kontrastu, tak linie podobnosti, které spojují tyto teorie dohromady. Jinými slovy, tato kniha chce popsat skryté tendence lexikální sémantiky, ale stejně tak se zabývá hlavními proudy. Závěr je pak pokusem podat syntetický pohled na tyto určující latentní faktory.

Kniha je primárně adresována všem výzkumníkům v oboru lexikální sémantiky, kteří se zajímají o širší panorama a historický vývoj této disciplíny. Z didaktického hlediska zahrnuje okruh zamýšlených čtenářů studenty jazyků a lingvistiky na středně pokročilé úrovni, kteří prošli základním úvodem do obecné lingvistiky a jsou připraveni na to, aby se zaměřili na dílčí lingvistické obory. Cílové publikum však není omezeno jen na jazykovědce. Úroveň lingvistických znalostí potřebná pro pochopení textu je minimální, takže kniha může být vhodná pro jakékoli akademické obory, v nichž by znalost této podoblasti lingvistiky mohla být užitečná: antropologii, psychologii, filozofii, literární studia nebo kognitivní vědu. Jak bylo výše řečeno, tato kniha nenabízí úvod do studia slovního významu v té podobě, jak ho poskytují tyto sousední obory, ale pokud čtenáři mohou profitovat z bližšího seznámení s lingvistickou lexikální sémantikou, měla by jim být k jistému užitku.

USPOŘÁDÁNÍ A DIACHRONNÍ PERSPEKTIVA

Kniha je uspořádána chronologicky v tom smyslu, že začneme nejstarší „moderní“ podobou lexikální sémantiky a budeme sledovat vývoj až do přítomnosti. A protože v současné době vedle sebe existují různé přístupy, nemůže být struktura čistě chronologická – převládající soudobé přístupy jsou popsány v kapitole 4 a kapitole 5. Hlavní text kapitol představuje různé přístupy syntetickým způsobem a snaží se o stručné podání, které je minimálně zatíženo bibliografickými odkazy. Ty jsou z větší části přesunuty do oddílu upozorňujícího na další literaturu k tématu, který každou kapitolu uzavírá.

Tato další literatura zdaleka nepokrývá celou oblast. Místo toho by na ni mělo být nahlíženo jako na východisko pro čtenářskou exkurzi, která půjde do větší hloubky, než jakou poskytuje schematický přehled. Co se typografických konvencí týče, kurziva bude užívána pro ilustrativní slova a věty. Významy a glosy budou vyznačovány uvozovkami a pro pojmové vzorce se užívají kapitálky (jde o praxi, která je důležitá zejména pro kognitivní sémantiku).

Vzhledem k tomu, že kniha používá historické hledisko, podívejme se stručně na důvody pro tuto diachronní perspektivu: proč bychom se vůbec měli

zabývat historií tohoto oboru? Nebylo by případnější podat výklad pouze současné situace? Jsou dva důvody, proč je historicky řazený úvod užitečný.

Za prvé: omezit se na výklad současné situace by mohlo být přijatelné za podmínky, že vývoj této disciplíny představuje lineární progres, ve kterém to, co předcházelo, není pro současné otázky oboru prakticky relevantní. Jenomže lexikální sémantika se nevyvíjí podle evolučního vzorce, který máme tendenci si spojovat s tvrdými vědami, jako je fyzika a biologie. Sled různých teoretických perspektiv při zkoumání slovního významu obecně neznámá, že starší teorie byla jednoduše popřena z empirických důvodů a nahrazena teorií lepší. Ačkoli, jak se pokusíme ukázat, zde existuje určitá vnitřní logika, která propojuje různé fáze vývoje tohoto oboru, z této logiky nevyplývá, že by předchozí práce přestala být relevantní v důsledku pozdějších kroků. To je rovněž něco, co se pokusíme objasnit: povědomí o předchozí práci může být plodné pro probíhající výzkum.

Za druhé: rozpoznání vývojových linií přispívá k lepšímu pochopení současné situace v lexikální sémantice. K porozumění vztahu mezi v současnosti populárními teoriemi může v nemalé míře přispět, jak ukáží následující kapitoly, analýza jejich historického pozadí. A právě proto, že tyto teorie nevznikají z ničeho, ale tvoří prozatímní vyústění propojených vývojových linií, je poučné pokusit se popsat historické vzorce, které stojí v pozadí současné scény.

KAPITOLA 1

HISTORICKO-FILOLOGICKÁ SÉMANTIKA

První fáze dějin lexikální sémantiky spadá zhruba do období 1830 až 1930. Její dominantní charakteristikou je historická orientace lexikálně sémantického bádání. Zabývá se hlavně změnami slovního významu – identifikací, klasifikací a výkladem sémantických změn. Vedle těchto směrů výzkumu vzniklo velké množství teoretických podnětů a empirických popisů. Většina z nich je však už dnes zapomenuta. Tyto starší monografie najdeme pouze v nejstarších a největších akademických bibliotékách. Navíc většina z nich je psána německy nebo francouzsky, tedy jazyky, které nejsou přístupné všem. Z toho důvodu jsou některá témata, která byla ve starší etapě důkladně prozkoumána, později spíše znovu vynalézána než znovu objevována. S potvrzením tohoto faktu se setkáme v pozdějších kapitolách.

Jednou ze stránek této neznalosti je i to, že tato tradice nemá žádné standardní označení, pod kterým by vešla ve známost. Mohli bychom mluvit o „tradiční diachronní sémantice“, pokud bychom chtěli zdůraznit její hlavní tematickou a metodologickou orientaci, nebo o „prestrukturalistické sémantice“, kdybychom chtěli poukázat na její chronologické postavení v dějinách této disciplíny, ale my zde zvolíme označení „historicko-filologická sémantika“. Za prvé, jestliže uvažujeme o filologii v kontextu filologie srovnávací – tedy zkoumání genetických vztahů mezi jazyky a rekonstrukce prajazyka – brzy zjistíme, že tradiční diachronní sémantika vznikala na okraji zkoumání historických vazeb mezi jazyky. Za druhé, jestliže považujeme filologii za studium kulturního a historického pozadí, které je nepostradatelné pro adekvátní pochopení klíčových

textů – ať už literárních, či jiných – určitého období, zjistíme, že tradiční diachronní sémantiku podobně charakterizuje interpretativní pojetí významu, tedy pojetí, které se zabývá objevováním významů inherentních ve starším jazykovém materiálu. Ale tyto věci budou zřejmější v průběhu kapitoly. Nejprve se musíme podívat na to, co historicko-filologické sémantice předcházelo.

1.1 ZROD LEXIKÁLNÍ SÉMANTIKY

Lexikální sémantika jako samostatná akademická disciplína vznikla na začátku 19. století, což ale neznamená, že by se o věcech týkajících se významů slova nediskutovala již předtím. Významné jsou tu tři tradiční proudy: tradice spekulativní etymologie, výuka rétoriky a psaní slovníků. Podívejme se krátce, o co v každé z těchto tří tradic šlo a jakou roli při zrodu lexikální sémantiky jako akademické disciplíny sehrály.

1.1.1 SPEKULATIVNÍ ETYMOLOGIE

Abychom pochopili tradici spekulativní etymologie, která panovala před vznikem komparativní filologie na začátku 19. století, musíme se vrátit do klasického antického období. V Platonově dialogu *Kratylos* (který můžeme považovat za nejstarší dochovaný esej o filozofii jazyka) vystupuje Hermogenes ve sporu se Sokratem a Kratylem proti názoru, že jazyk není konvenční, ale že podléhá kritériu správnosti (*Kratylos*, 383a, 383c–d, v českém překladu F. Novotného, Praha, J. Laichter, 1935):

Tady Kratylos tvrdí, Sokrate, že pro každou z věcí je od přírody správné jméno a že jméno není to, jak kteří lidé po úmluvě věc nazývají, označující ji částkou své řeči, nýbrž že jest jakási přirozená správnost jmen pro Hellény i pro barbary, a to pro všechny táž. [...] Věru, Sokrate, já jsem o tom už mnohokrát rozmlouval i s tímto zde i s mnoha jinými, ale nemohu se přesvědčit, že správnost jména je něco jiného než smlouva a dohoda. Mně se totiž zdá, že jakékoli jméno čemu kdo dá, to že je správné jméno; a jestliže zase je změněno v jiné a onoho již neužívá, že to druhé jméno není o nic méně správné nežli to dřívější...

Podle naturalistické teorie obhajované Kratylem by jména věcí měla být „správná“ ve velmi fundamentálním smyslu: vyjadřují přirozenou esenci věci, kterou pojmenovávají. Proč například *theous* označuje „boha“? Jako jeden z mnoha příkladů ilustrujících ne-konvenční, ne-arbitrární povahu slov Sokrates uvádí (*Kratylos*, 397d. český překlad F. Novotný):

Podle mého mínění první obyvatelé Řecka znali jenom ty bohy, které zná nyní většina barbarů, Slunce, Měsíc, Zemi, hvězdy a nebe. Protože tedy viděli, jak

všechny tyto věci stále se rychle pohybují a běží, pojmenovali je patrně od této přirozené vlastnosti běžení (*thein*) bohy (*theoi*); později pak, když si uvědomovali jiné bohy, nazývali už všechny tímto jménem.

Vycházejíc z předpokladu, že slova jsou esenciální popisy věcí, které pojmenovávají, ale zároveň že vnější podoba slova, jak se nám dochovala, může skrývat svůj původní stav, etymologická analýza má podobu hledání skrytého původního významu slov. Ačkoli Platonův dialog *Kratylos* nedochází ke zcela jednoznačnému závěru ohledně otázek, které nastoluje, byl tento typ spekulativní etymologie plně přijímán až do vzniku komparativní filologie. Míru bizarnosti, k níž tento přístup může vést, naznačuje příklad ze středověku:

Antické etymologie latinského slova *mors*, „smrt“, navrhované v antice spojují toto slovo buď s adjektivem *amarus*, „hořký“, nebo s *Marsem*, bohem války, „který přináší smrt“. Středověcí autoři naproti tomu čerpali svá vysvětlení pro toto slovo z oblasti křesťanské teologie. Pojednání *Hypomnesticon* z 5. století je první, které spojuje *mors* s *morsus*, „sousto“, a tuto etymologii pak přebírá řada autorů: pro lidskou rasu se smrt stala realitou, když had v zahradě Eden přesvědčil Adama a Evu, aby si ukousli ze zakázaného ovoce a Bůh je následně vyhnal z pozemského ráje za to, že jedli ze stromu poznání dobrého a zlého.

Pro naše současné chápání jsou podobné etymologie žertovné v dvojím smyslu: působí humorně a fantasticky. Proč jsou ale vlastně nevědecké? Pro spekulativní etymologie je typické, že se vyznačují dvěma specifickými rysy: jsou založeny na srovnávání významů, při kterém se s formou nakládá velmi volně, a srovnávají slova, která se vyskytují v tomtéž jazyce. Aniž by stanovily příliš přísná pravidla pro formální transformace, kterými by slova musela projít, snaží se dané pojmenování zredukovat na jiné existující slovo. Kritériem úspěchu je to, zda význam rekonstrukce odpovídá významu cílového slova, a nikoli to, zda je spojení tvarově možné, věrohodné.

Etymologický přístup zapadající do komparativně filologického modelu, který se vyvinul v 19. století, se vyznačuje přesně opačnými rysy. Za prvé je primárně založen na srovnávání tvarů, a nikoli na srovnávání významů, a za druhé se soustřeďuje na srovnávání příbuzných forem v různých jazycích. A tak systematické srovnávání řeckého *theous* se slovy, jako je *daëva*, „démon“, v jazyce staroiránské Avesty, latinské *deus*, „bůh“, staroirské *dia*, „bůh“, staronorské *tívar*, „bozi“, a staropruské *deiw(a)s*, „bůh“, naznačuje, že tyto slovní podoby mají společného indoevropského předchůdce. Původ (například) řeckého slova nelze hledat v řečtině samotné, ale v prajazyce, který může být zrekonstruován srovnáváním příbuzných forem. Navíc tyto rekonstrukce podléhají formálním omezením: germánský tvar ze staré norštiny můžeme srovnávat s jinými pouze tehdy, můžeme-li prokázat, že *t* na začátku slov v germánštině pravidelně odpovídá *d* v latině a podobně *i* v dalších jazycích. To je myšlenka hláskového zákona: hláska, kterou můžeme zrekonstruovat jako *d* v indoevropštině a která se projevuje jako *d* v latině a ostatních jazycích, se pravidelně vyskytuje jako *t*

v germánských jazycích. Proto latinské *decem* „deset“ koresponduje s anglickým *ten*, holandským *tien* a gótským *taihun*.

Takže tradice komparativní filologie, s níž vznikala koncem 18. a začátkem 19. století vědecká lingvistika, jednoznačně odmítla způsob myšlení o slovním významu, který byl součástí tradice spekulativní etymologie. Ale jaké je potom místo diachronní lexikální sémantiky v novém komparativním paradigmatu? Jako autonomní empirická disciplína je lingvistika jednou z forem historického bádání, a tak je zpočátku vznik historické lingvistické sémantiky v 19. století pouze dalším aspektem celkového diachronního přístupu v první fázi vývoje moderní lingvistiky. Nicméně vznik lingvistiky v rámci mladé vědy o jazyce nebyl jen otázkou uceleného přístupu, ale byl zároveň nezbytností. Ke zkoumání významu se nepřístupovalo pouze z touhy studovat jazykové změny ve všech jejich aspektech. Spíše se ukázalo, že důkladná znalost mechanismů sémantické změny je předpokladem adekvátních historických studií formálních aspektů jazyka – a pojistkou proti podivným a za vlasy přitaženým etymologiím toho typu, o kterém jsme se zmínili. Podívejme se na konkrétní příklad, abychom toto tvrzení lépe pochopili.

Metodologie komparativní rekonstrukce vyžaduje, aby srovnávané slovní formy z různých jazyků byly sémanticky příbuzné. Ale tato příbuznost není vždy zjevná. Například ve starších germánských jazycích se poměrně systematicky objevuje formální podobnost mezi slovy označujícím pojem „buk“ a slovy pro pojmy jako „kniha“ a „písmeno“. Srovnajme například starohornoněmecké *buohha*, „buk“, a *buoh*, „kniha“, nebo starosaské *bôka*, „buk“, a *bôk*, „kniha, tabulka na psaní“. Aby bylo možné ospravedlnit rekonstrukci těchto forem jako příbuzných s týmž pragermánským kořenem, musí být objasněn jejich sémantický vztah. V tomto konkrétním případě znalost často se opakujících metonymických vztahů mezi názvy substancí a názvy předmětů vyrobených z těchto substancí (vzpomeňme na *glass*, sklo/sklenice, *iron*, železo/žehlička, *cork*, korek/zátka nebo *paper*, papír/noviny) může být zkombinována s archeologickými důkazy, které ukazují, že pro psaní byly používány dřevěné tabulky. Abychom mohli řadu slovních tvarů považovat za příbuzné, je třeba jejich sémantický vztah přesvědčivě dokázat a to zase vyžaduje mít přehled o pravidelných mechanismech sémantických změn (a o historickém kontextu). Diachronní sémantika ovšem nebyla považována za samostatný obor, ale za pomocnou disciplínu při historicko-lingvistické rekonstrukci.

Takže starobylá tradice spekulativního hledání etymologie slovních významů jako první faktor vzniku lingvistické sémantiky byla odmítnuta ve prospěch přístupu, který stanovuje a klasifikuje pravidelné mechanismy sémantické změny. Dobrá znalost těchto mechanismů brání vzniku fantaskních sémantických závěrů tradičního typu. Ale kde začít? Jestliže byl toto výchozí program lexikální sémantiky, kde bylo možno tyto mechanismy začít hledat? A v tomto okamžiku vstupuje na scénu rétorická tradice.

1.1.2 RÉTORICKÁ TRADICE

Rétorika – dovednost užívat jazyka k dosažení určitého cíle, konkrétně přesvědčit lidi – byla tradiční součástí školních osnov od klasické antiky přes středověk až do moderní doby. Z dnešního hlediska bychom rétoriku mohli přirovnat ke kurzům psaní esejů a veřejných projevů (aplikované pragmatiky, řečeno abstraktnějším způsobem). Rétorika byla jedním ze sedmi předmětů *artes liberales*, svobodných umění, které se skládaly ze základní trojice, *trivium*, a čtveřice dalších, *quadrivium*. Trivium bylo spojeno s tím, čemu bychom dnes říkali „svobodná umění“, quadrivium bylo spojeno s vědami. Trivium tvořila gramatika, dialektika a rétorika, quadrivium potom aritmetika, hudba, geometrie a astronomie. Sama rétorika byla tradičně rozdělována do pěti částí: volba tématu (*inventio*, objevování myšlenek pro mluvení či psaní), uspořádání (*dispositio*, organizace textu), styl (*elocutio*, formulace myšlenek), zvládnutí v paměti (memorování) a přednes. Z hlediska sémantiky je obzvláště důležitý komponent stylistický. Tradice rétoriky (která má v praxi podobu dlouhé řady pojednání a učebnic) vedla ke vzniku velkého počtu pojmů, jimiž se označovaly konkrétní řečnické figury a tropy, tzn. způsoby vyjadřování jazykovými prostředky, které text ozdobí nebo upoutají pozornost posluchačů. Některé z těchto stylistických prostředků jsou povahy formální, např. aliterace, tj. opakování stejné hlásky na začátku několika po sobě jdoucích slov (vzpomeňme na Caesarovo *veni, vidi, vici*, „přišel jsem, uviděl jsem, zvítězil jsem“). U jiných jde o syntaktické vzorce, jako je asyndeton, tzn. absence spojek mezi koordinovanými slovy, frázemi či větami (zde jako ilustrace opět poslouží *veni, vidi, vici*).

Nicméně řada tropů se týká lexikálních a sémantických jevů, jako např. eufemismus čili nahrazení potenciálně nepřijemného slova slovem neurážlivým či méně urážlivým. V latině slovo *penis* původně znamená „ocas“ a první význam slova *vagina* je „pochva (meče)“. V obou případech je slovo s neutrálními asociacemi užito pro pojem spojený s tabu. Dva základní sémantické jevy, které se v historicko-filologické sémantice objevují opakovaně a v rétorické tradici mají významné postavení, jsou metafora a metonymie. Zde je popis, jakým byla metafora představena v Quintilianově *Institutio Oratoria* (č. Základy rétoriky, Odeon, Praha 1985, přel. Václav Bahník), učebnici z 1. století, která zásadně ovlivnila středověké a renezanční školy rétoriky (*Quintilianus VIII*, 6.4–9):

Metafora pro nás není jen natolik přirozená, že ji často nevědomky užívají i negramotní, ale je také natolik příjemná a zdobná, že se v jakékoli kompozici, byť sebebrilantnější, vždy zaskví svým vlastním leskem. Pokud je správně zvládnuta, nemůže být nikdy vulgární, opovrženíhodná a nepřijemná. Navyšuje bohatost jazyka tím, že si půjčuje to, čeho se mu přirozeně nedostává, a jejím největším úspěchem je, že brání tomu, aby pojmenování cokoliv chybělo. [...] Obecně je metafora krátké přirovnání lišící se od vlastního přirovnání v tom ohledu, že objekt je za prvé přirovnáván k věci, kterou si přejeme

objasnit. Za druhé objekt je použit místo věci samé. Přírovnání je, když pravím, že muž vykonal něco jako lev; metafora je, když o muži pravím, že je lev.

Metonymie je popisována takto (Quintilianus VIII, 6.19–23):

Synekdocha je používána, aby dodala jazyku na rozmanitosti tím, že nám umožní poznat plurál ze singuláru, celek z části, rod z druhu, to, co následuje, z toho, co předchází, a naopak, ale častěji bývá dovolena básníkům než řečníkům. Próza, ač může připustit užití slova *mucro*, „hrot“, místo „meč“ a *tectum*, „střecha“, místo „dům“, nedovolí nám říci *puppis*, „zád“, místo „lod“ nebo *quadrupes*, „čtvernožec“, místo „kůň“. [...] Metonymie se od synekdochy příliš neliší. Jde o nahrazení jednoho slova jiným a řečtí rétorici, jak poznamenává Cicero, nazývají ji „hypallage“. Označuje vynález vynálezcem nebo vlastněnou věc vlastníkem.

Vzhledem k nutnosti rozpoznat a klasifikovat pravidelné vzorce v sémantickém chování slov se podobné pojmy osvědčily jako vynikající východisko také v lexikální sémantice. Zároveň nás citáty z Quintiliana upozorňují na řadu věcí, které v lexikální sémantice hrají roli. Především hranice mezi různými figurami a tropy nejsou ihned zřejmé. Quintilianus podává definici metafory na základě podobnosti, ale synekdocha a metonymie jsou vymezeny pouze výčtem a příkladem. Také hranice mezi synekdochou a metonymií je explicitně považována za mlhavou. Terminologické rozlišení mezi mechanismy sémantické změny se pak stane zřetelným středem zájmu v historicko-filologické tradici.

Quintilianovo pojednání je učebnicí pro (takřkajíc) profesionální spisovatele a řečníky a podle toho probírá, ve kterých žánrech je možno konkrétní figury a tropy správně užít. Ovšem na rozdíl od zaměření hlavního proudu rétorické tradice se historicko-filologická sémantika nedívala na řečnické tropy jako na dekorativní ozdoby stylisticky vybroušeného textu, které autoři vědomě uplatňovali ve snaze o výrazný účinek, ale jako na pevně zakořeněné rysy běžného života přirozených jazyků. Je pravda, že pojetí tropů jako každodenního fenoménu lze najít již ve starších rétorických pojednáních, jak ukazují citáty z Quintiliana. Následující citát, další známý příklad rétorické tradice, ukazuje, jak César Chesneau Du Marsais začíná své pojednání *Des tropes ou Des diférence sens dans lesquels on peut prendre un même mot dans une même langue* z r. 1730 (s původním pravopisem):

On dit comunément que les figures sont des manières de parler éloignées de celles qui sont naturelles et ordinaires: que ce sont de certains tours et de certaines facons de s'exprimer, qui s'éloignent en quelque chose de la manière comune et simple de parler [...] bien loin que les figures soient desmanières de parler éloignées de celles qui sont naturelles et ordinaires, il n'y a rien de si naturel, de si ordinaire, et de si comun que les figures dans le langage des

homes. [...] En éfet, je suis persuadé qu'il se fait plus de figures un jour de marché a la halle, qu'il ne s'en fait en plusieurs jours d'assemblées académiques. (Často se říká, že řečnické figury jsou prostředky mluvy, které jsou na hony vzdáleny těm, jež jsou přirozené a běžné; že jsou to formulace a způsoby vyjadřování, které se v nějakém ohledu vzdalují pravidelnému a prostému způsobu vyjadřování [...] Ale spíše než způsoby vyjadřování vzdálené těm, které jsou přirozené a běžné, není nic obvyčejnějšího, obvyklejšího a běžnějšího než řečnické figury v lidském jazyce [...] Jsem dokonce přesvědčen, že za jediný den vznikne na tržišti víc řečnických figur než za několik dní na akademické sešlosti.)

Pojednání o „různých významech, ve kterých může člověk užít jedno slovo v jednom jazyce“ (jak se praví v názvu *Du Marsaisovy práce*), by docela dobře mohlo být nazváno pojednáním o sémantice – ale teprve v 19. století se perspektiva anticipovaná a ohlášená *Du Marsaisem* stává dominantním tématem.

A když k tomu dojde, na co je aplikována rétorická terminologie?

1.1.3 LEXIKOGRAFIE

Kde čerpá lexikální sémantika svůj materiál? Vznikající disciplína stojí před jistým úkolem (nastítnit pravidelné vzorce sémantického chování) a přichází vybavena počátečním souborem deskriptivních pojmů (řečnické figury a trojpy), ale jaký je vlastně její deskriptivní základ? Odkud se berou příklady? Jedním zdrojem příkladů je filologický rozbor starších textů, konkrétně klasická a biblická filologie. Protože interpretace řeckých, latinských a hebrejských textů není vždy okamžitě zřejmá, klasičtí učenci přirozeně narazili na mnoho fascinujících případů polysémie a sémantických posunů. Z toho hlediska není náhoda, že mnozí ranější autoři píšící o sémantických změnách byli klasičtí filologové. To platí o Karlu Reisigovi, kterému lze připsat autorství nejstarší knihy v historicko-filologické tradici (1839), ale stejně tak o učencích jako Haase, Heerdegen, Hey a Hecht. Když v průběhu 19. století zájem o starší texty napsané v moderních jazycích zesílil, dostalo se v rámci bádání nad středověkými a renezančními texty pozornosti mnoha takovým případům.

Dalším zdrojem základního materiálu bylo slovníkářství. Zatímco nejranější tištěné slovníky byly dvojjazyčné nebo vícejazyčné slovníky určené pro překlad, během doby postupně rostl zájem o slovníky soustřeďující se na jeden jazyk. V r. 1612 vydala *Accademia della Crusca* ve Florencii svůj podrobný jednojazyčný slovník moderní italštiny *Vocabolario degli Accademici della Crusca*, bohatě ilustrovaný citáty z krásné literatury. Sloužil jako inspirace a vzor pro podobné slovníky jiných evropských jazyků. Například *Académie française* zahájila práci na slovníku v r. 1635 a vydala první kompletní verzi *Dictionnaire de l'Académie française* v r. 1694 a *A Dictionary of the English Language* Samuela Johnsona se objevil v r. 1755. Takovéto referenční příručky poskytl lexikálnímu sémantiko-

vi z 19. století bohatý zdroj příkladů na polysémní lexikální jednotky – jednotky s početnými významy, jejichž interní příbuznost může být popsána pomocí metafory, metonymie a podobných jevů.

Nicméně lexikografie a lexikální sémantika měly navázat ještě užší vztah. Slovníky podobné těm, které byly zmíněny, se obvykle – přestože obsahovaly data o reálném úzu v podobě literárních citací – vyznačovaly do jisté míry legislativními, preskriptivními záměry. Jejich cílem bylo ochránit čistotu jazyka nebo alespoň popsat normativně uznávaný úzus. V průběhu 19. století se na scéně objevuje nový, čistě deskriptivní typ slovníku: slovník historický, jehož účelem je zaznamenat vývoj jazyka od nejranějších počátků až do současnosti. Mezi nejvýznamnější patří *Deutsches Wörterbuch* (započatý Jakobem a Wilhelmem Grimmem, 1854–1954), *Dictionnaire de la langue française* (autor Emile Littre, 1877), *A New English Dictionary on Historical Principles* (1884–1928; prvním z jeho čtyř redaktorů byl James Murray; v r. 1933 vyšel pod názvem *Oxford English Dictionary*) a – v každém ohledu největší slovník na světě – *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (započal ho Matthias de Vries v r. 1864, dokončen byl v r. 1998). Když Murray (1884: vi) popisuje účel slovníku *A New English Dictionary* v předmluvě k prvnímu dílu, píše, že slovník má za cíl:

- (1) ukázat u každého jednotlivého slova kdy, jak, v jakém tvaru a s jakými významy se stalo součástí anglického jazyka; jakým vývojem jeho tvar a význam od té doby prošly; která z jeho užití během času zastarala a která stále přežívají; jaká nová užití od té doby vznikla, jakými procesy a kdy;
- (2) ilustrovat tato fakta řadou citátů počínaje prvním známým výskytem slova po ty nejnovější až do dneška; slovo tak přimějeme, aby ukázalo svou vlastní historii a význam;
- (3) zpracovat etymologii každého slova striktně na základě historických faktů a ve shodě s metodami a výsledky moderní filologické vědy.

Toto konstatování spojuje linie, které jsme již dříve naznačili: zájem o sémantický vývoj slova a aspirace na vědeckou etymologii. Velkolepé projekty historických slovníků, které byly zahájeny v 19. století, vycházejí ze stejného podnětu jako diachronní lexikální sémantika – je to fascinace správným popisem historického vývoje slov a významů. Dokládají, že v 19. století zájem o sémantickou historii slov vedl k dosud nepřekonanému objemu deskriptivní práce. Další známkou intelektuálního propojení mezi teoretickou sémantikou a lexikografickou praxí je skutečnost, že dva významní teoretici té doby byli současně redaktory významných slovníků: Hermann Paul sestavil *Deutsches Wörterbuch* (1897) a Darmesteter byl koeditorem *Dictionnaire général de la langue française* (Darmesteter a Hatzfeld, 1890).

Abychom shrnuli, co bylo dosud řečeno: když se začíná formovat lexikální sémantika jako jazykovědná disciplína, slouží spekulativní etymologie jako záporný model. Lexikografie a textová filologie poskytují empirický základ deskriptivních lexikologických dat a rétorická tradice nabízí výchozí soubor ter-

mínů a pojmů pro klasifikaci lexikálně sémantických jevů. Jak ale přesně nově vzniklá disciplína s těmito východisky nakládá?

1.2 POVAHA VÝZNAMU

Na začátku svého díla *Griechische Bedeutungslehre* shrnuje Max Hecht postavení historicko-filologické sémantiky jako vědecké disciplíny takto (1888: 5):

Insofern sie zugunsten der Lexikographie die Bedeutungen in zeitlicher Folge ordnet und im Interesse der Etymologie die Gesetze der Bedeutungsänderung aufstellt, hat sie sprachwissenschaftlichen Wert. Soweit sie aber diese Gesetze aus der Natur des Geistes herleitet und eine Geschichte der Vorstellungen gibt—Bedeutungen sind Vorstellungen—, fällt sie auf das Gebiet der empirischen Psychologie.

(Sémantika je lingvisticky cenná v tom, že chronologicky klasifikuje významy v zájmu lexikografie a zaznamenává zákony sémantické změny v zájmu etymologie. Nicméně tím, že odvozuje tyto zákony z povahy mysli, a tím, že zapisuje historii myšlenek – významy jsou myšlenky – spadá do oblasti empirické psychologie.)

Tento citát (který se mimochodem ukáže být velmi významný, až budeme popisovat přechod od historicko-filologické sémantiky ke strukturalistické sémantice) velmi hezkým způsobem propojuje historické pozadí, které bylo nastíněno v předchozím oddílu: diachronní sémantika se zabývá klasifikací mechanismů sémantické změny, tzn. činností, která je na jedné straně spojena s lexikografií a na druhé s historickou lingvistikou. Zároveň však Hechtův citát do hry vnáší další rys historicko-filologické sémantiky: je to přístup, který předpokládá psychologické pojetí významu, přístup, podle kterého zkoumané jazykové jevy odhalují charakteristiky lidské mysli. Tyto dvě perspektivy fakticky vymezují doménu historicko-filologické sémantiky. Na jedné straně to vede k hojnému počtu (ne-li přemíře) systémů klasifikace sémantických změn, na druhé straně tento přístup zahrnuje důkladné zkoumání povahy sémantických faktů.

V tomto a následujícím oddílu se na oba aspekty historicko-filologické sémantiky podíváme zblízka. V obou případech si historicko-filologický přístup přiblížíme a názorně ukážeme prostřednictvím názorů několika významných postav představujících hlavní proud této tradice. Zároveň stručně popíšeme rozdílná stanoviska a odlišné perspektivy, které se v tomto mimořádně produktivním myšlenkovém okruhu objevují.

Co se týče psychologické orientace historicko-filologické sémantiky (která je ústředním bodem tohoto oddílu), její objasnění vyžaduje podívat se na tři věci. Předně předložíme celkovou charakteristiku tohoto přístupu na základě práce

francouzského lingvisty Michela Bréala. Dále se podíváme na velmi důležitý příspěvek k psychologickému přístupu, který formuloval německý lingvista Hermann Paul: důkladně objasňuje význam kontextu a úzu pro výklad sémantické změny. (Mimochodem není žádná náhoda, že se soustředíme na Bréala a Paula: v tomto období vývoje lexikální sémantiky byly Francie a Německo z tohoto hlediska klíčové země a Bréal a Paul ústřední postavy v rámci příslušných národních tradic.) A konečně připojíme řadu názorových odstínů, které vyplývají z různých stanovisek a perspektiv existujících v rámci psychologické orientace historicko-filologické sémantiky.

1.2.1 BRÉAL O VÝZNAMU A MYSLI

Jak tedy můžeme charakterizovat celkový metodologický a teoretický profil psychologicky orientovaného historicko-filologického přístupu? Jsou tu výrazné prvky, které názorně ukážeme na citacích z Bréala (1897), ovšem ne proto, že by Bréal byl prvním nebo jediným a nejdůležitějším představitelem historické sémantiky, ale protože jeho nanejvýš vlivná práce jasně a zřetelně vyjadřuje hlavní metodologické myšlenky. Tyto tři prvky se nemusí vyskytovat současně ve všech pracích spadajících do historicko-filologické éry. Nicméně adekvátně charakterizují základní metodologický postoj, který je sdílen většinou sémantických studií v tomto období. (K protichůdným hlasům se však vrátíme.)

V předchozím odstavci jsme se zmínili, že sémantika je definována jako *historická* disciplína. Už na prvním stránce Bréalova *Essai de sémantique* je diachronní orientace sémantiky naznačena jako fakt, který je intuitivně zřejmý. Když mluví o lingvistice, poznamenává Bréal (1897: 1-3):

Si l'on se borne aux changements des voyelles et des consonnes, on réduit cette étude aux proportions d'une branche secondaire de l'acoustique et de la physiologie; si l'on se contente d'énumérer les pertes subies par le mécanisme grammatical, on donne l'illusion d'un édifice qui tombe en ruines; si l'on se retransche dans de vagues théories sur l'origine du langage, on ajoute, sans grand profit, un chapitre à l'histoire des systèmes. Il y a là, il me semble, autre chose à faire [...] La linguistique parle à l'homme de lui-même: elle lui montre comment il a construit, comment il a perfectionné, à travers des obstacles de toute nature et malgré d'inévitables lenteurs, malgré même des reculs momentanés, le plus nécessaire instrument de civilisation.

(Jestliže se člověk omezí na zkoumání změn samohlásek a souhlásek, zredukuje to tuto disciplínu na vedlejší odvětví akustiky a fyziologie. Jestliže člověk pouze vypočítává ztráty, k nimž došlo gramatickými mechanismy, vytváří tím iluzi budovy, která se rozpadá na trosky. Jestliže se člověk skrývá za vágní teorie o původu jazyků, přidává bez valného užitku kapitulu do historie systémů. Zdá se mi, že je třeba udělat tu něco jiného [...] Lingvistika promlouvá k člověku o něm samém: ukazuje, jak vytvořil, jak zdokonalil, přes obtíže nejrůzněj-

šího druhu a přes nevyhnutelnou tendenci neměnit se, nejnepostradatelnější nástroj civilizace.)

Bréal říká, že správné porozumění slovům v jejich současném významu vyžaduje dokonalou znalost jejich sémantické historie: „L’histoire peut seule nous donner aux mots le degré de précision dont nous avons besoin pour les bien comprendre“ (Pouze historie může dát slovům onu míru přesnosti, kterou vyžadujeme, abychom jim správně porozuměli.) (1897: 124).

Dále Bréal zdůrazňuje *psychologickou orientaci* zkoumání významu. To má ve skutečnosti dva aspekty: lingvistický význam na obecné rovině je definován jako psychologický fenomén a na rovině konkrétnější je změna významu výsledkem psychologického procesu. Co se týče prvního aspektu, významy jsou chápány jako psychologické entity, tzn. (svého druhu) myšlenky nebo ideje. „[Le langage] objective la pensée“ (Jazyk objektivizuje myšlení.) (Bréal 1897: 273) Mentální status lexikálních významů navazuje přímo na celkovou funkci myšlení, tj. na kognitivní funkci jako reflexi a rekonstrukci zkušenosti. Dalo by se říci, že jazyk má co do činění s kategorizací: ukládá kognitivní kategorie, s jejichž pomocí lidské bytosti dávají světu smysl: „Le langage est une traduction de la réalité, une transposition où les objets figurent déjà généralisés et classifiés par le travail de la pensée.“ (Jazyk je překlad reality, transpozice, v níž se konkrétní objekty objevují pouze prostřednictvím zobecňujících a klasifikačních operací myšlení.) (1897: 275) Jazyk tak není autonomní: je spojen se sérií kognitivních schopností, které lidem umožňují rozumět světu stále dokonalejšími pojmovými nástroji, a je zabudován do jejich prožívání světa.

Jestliže se význam jako takový skládá z kognitivních kategorií – entit psychologického typu – potom významové změny musí být výsledkem psychologických procesů. To znamená, že obecné mechanismy sémantické změny, které mohou být odvozeny z klasifikačního studia historie slov, tvoří vzorce myšlení v lidské mysli. Bréal nazývá tyto mechanismy „les lois intellectuelles du langage“ (intelektuální/pojmové zákony jazyka), ale jedním dechem dodává, že „zákon“ zde znamená něco jiného než v přírodních vědách: zákon sémantické změny není striktní pravidlo bez výjimek, ale představuje tendenci lidského kognitivního aparátu fungovat určitým způsobem. V pasáži, která oponuje snaze omezit lingvistiku na studium formálních aspektů jazyka, poznamenává (1897: 338–9):

Nous ne doutons pas que la linguistique, revenant de ses paradoxes et de ses partis pris, deviendra plus juste pour le premier moteur des langues, c’est-à-dire pour nous-mêmes, pour l’intelligence humaine. Cette mystérieuse transformation qui fait sortir le français du latin, comme le persan du zend et l’anglais de l’anglo-saxon, et qui présente partout sur les faits essentiels un ensemble frappant de rencontres et d’identités, n’est pas le simple produit de la décadence des sons et de l’usure des flexions; sous ces phénomènes où tout nous parle de ruine, nous sentons l’action d’une pensée qui se dégage de la for-

me à laquelle elle est enchaînée, qui travaille à la modifier, et qui tire souvent avantage de ce qui semble d'abord perte et destruction. Mens agitat molem. (Nepochybujeme, že lingvistika, jestliže se vzdá svých paradoxních předsudků, poskytne spravedlivější pohled na primární síly jazyka, tj. na nás samotné a lidskou inteligenci. Mysteriózní transformace, díky níž francouzština vyrůstá z latiny (tak jako perština z jazyka Avesty a angličtina z anglosaštiny) a která ve svých základních rysech vykazuje pozoruhodnou sérii podobností a paralelismů, není pouhým produktem rozpadu hlásek a oslabování koncovek. Za těmito jevy, v nichž všechno, zdá se, nasvědčuje rozpadu, cítíme aktivní působení lidského myšlení, které se osvobozuje od formy, v níž je svázáno, a snaží se změnit ji a často obrací ve svůj prospěch to, co se na první pohled jeví jako ztráta a destrukce. Mysl hýbe hmotou.)

Hybná síla lidské mysli se tak projevuje v tom, že základní činitel, který uvádí psychologické mechanismy sémantické změny do pohybu, spočívá v komunikativních potřebách uživatele jazyka. Jazyky se mění, protože lidé se snaží vyjádřit myšlenky tak přesně a uspokojivě, jak jen to jde (Bréal 1897: 8):

Le but, en matière de langage, c'est d'être compris. L'enfant, pendant des mois, exerce sa langue à proférer des voyelles, à articuler des consonnes: combien d'avortements, avant de parvenir à prononcer clairement une syllabe! Les innovations grammaticales sont de la même sorte, avec cette différence que tout un peuple y collabore. Que de constructions maladroites, incorrectes, obscures, avant de trouver celle qui sera non pas l'expression adéquate (il n'en est point), mais du moins suffisante de la pensée.

(Co se jazyka týče, cílem je, aby nám bylo rozumět. Dítě si měsíce procvičuje jazyk, aby dokázalo vyslovit samohlásky, artikulovat souhlásky: kolik to stojí neúspěchů, než umí jasně vyslovit slabiku! Inovace na gramatické rovině mají podobný průběh s tím rozdílem, že se na nich podílí celý národ. Kolik neobratných, nesprávných, obskurních konstrukcí musí vzniknout, než je nalezena ta, která bude nikoli dokonalým vyjádřením myšlenky /taková neexistuje/, ale alespoň jejím dostatečným vyjádřením.)

Psychologická orientace sémantiky s sebou přináší metodologické důsledky (to je třetí podstatný rys historicko-filologického přístupu). V následující citaci Bréal neopakuje jen to, že sémantika je historická věda, ale říká i něco o způsobu, jakým je tento vědecký projekt uváděn v praxi (1897: 278):

Si l'on admet une différence entre les sciences historiques et les sciences naturelles, si l'on considère l'homme comme fournissant la matière d'un chapitre à part dans notre étude de l'univers, le langage, qui est l'oeuvre de l'homme, ne pourra pas rester sur l'autre bord, et la linguistique, par une conséquence nécessaire, fera partie des sciences historiques.

(Připustíme-li, že existuje rozdíl mezi historickými a přírodními vědami, tj. jestliže považujeme člověka za předmět samostatné kapitoly našeho zkoumání vesmíru, nemůže jazyk /který je lidským produktem/ zůstat na druhé straně a lingvistika bude nevyhnutelně odvětvím historických věd.)

Ačkoli Bréal toho výrazu neužívá, sémantika, jak ji zde popisuje, označuje *hermeneutickou disciplínu* ve smyslu užívaném německým filozofem Wilhelmem Diltheyem. Je evidentní, že přírodní vědy *také* studují historické procesy (např. v geologii nebo při zkoumání biologické evoluce) a z toho důvodu rozdíl mezi přírodními a humanitními vědami, který je v citátu zmíněn, musíme hledat v metodologické rovině, a nikoli v rovině předmětu obou přístupů. Rozdíl, který tu Bréal zavádí, pravděpodobně souvisí s Diltheyovými teoriemi. Jeho názory na vztah mezi přírodními a humanitními či duchovními vědami (*Naturwissenschaft* versus *Geisteswissenschaft*) byly koncem 19. století velmi populární (viz např. Dilthey 1910). Metodologická nezávislost humanitních věd na přírodních vědách spočívala v tom, že se snaží pochopit prostřednictvím empatických procesů interpretace (*Verstehen*, chápání či porozumění) kulturní formy vyjadřování, do nichž lidé v průběhu dějin ukládali svoji zkušenost se světem. Přírodní vědy se naproti tomu snaží vysvětlit vlastnosti materiálního světa pomocí pevných zákonů. Kromě toho, že se vyznačují historickou a kulturní orientací, jsou humanitní vědy v diltheyovském smyslu hermeneutické *par excellence*: snaží se rekonstruovat původní zkušenost, která je ukryta v základu konkrétní formy lidského vyjádření, jež bylo přeneseno z ranější doby do současnosti. Hledají výrazový záměr skrývající se za historickými formami vyjadřování.

Spojitosť mezi diltheyovským pojetím humanitních věd a lingvistickou sémantikou, která byla výše nastíněna, je zřejmá: díky historickému přístupu, zkušenostní orientaci a významu, který je přikládán výrazovým intencím uživatelů jazyka jakožto zdroji jazykové změny, zapadá historicko-filologická sémantika velice dobře do diltheyovského pohledu na humanitní vědy. To se odráží rovněž v metodologické rovině. Jelikož lingvistická sémantika je historická disciplína, její primární materiál pro výzkum spočívá v textech mrtvých jazyků nebo v textech z předchozích stadií vývoje nějakého živého jazyka. Jejím základním metodologickým postupem je proto *interpretace* těchto textů. Pouze pak lze změny mezi obdobími (a mechanismy, které je určují) rozpoznat, klasifikovat a vysvětlit. První metodologický krok je pro historického sémantika stejný jako pro historického lexikografa a pro učence filologa: interpretovat historické texty na pozadí jejich původního kontextu tak, že se snažím dobrat původního komunikativního záměru autora.

Vezmeme-li Bréala za výchozí bod, historicko-filologickou sémantiku charakterizuje zaměření na dynamiku jazyka, kognitivní, psychologické pojetí významu a interpretativní metodologie. Ale jak se bréalovský přístup vyrovnává s kolektivní stránkou jazyka? Tady nám odpověď poskytne to, jak se na sémantiku dívá Hermann Paul.

1.2.2 PAUL O KONTEXTU A ÚZU

Jestliže se zaměříme na jednotlivé kreativní akty, které inovativně mění jazyk, jaký mají přesně vztah k „jazyku“ obecně vzhledem k tomu, že jazyk je vskutku něco víc než jen čistě individuální jev? Jaký je vztah mezi inovativním individuálním chováním a jazykem jako sdílenou institucí? Paulovo vymezení psychologické koncepce sémantiky, kterou se nyní budeme zabývat, poskytuje odpověď přesně na tento problém. (Jeho názory jsou zformulovány v jeho vlivném úvodu do historické lingvistiky *Prinzipien der Sprachgeschichte*, která vyšla poprvé v r. 1880. Následující citáty pocházejí z 5. vydání z r. 1920.)

První pilíř Paulova přístupu tvoří rozlišení mezi „běžným“ a „příležitostným“ významem výrazu. Běžný, uzuální význam (*usuelle Bedeutung*) je zavedený význam, který je sdílen členy jazykového společenství. Příležitostný, kontextový význam (*okkasionelle Bedeutung*) zahrnuje modulace, kterými obvyklý význam může projít při konkrétním projevu (1920: 75).

Wir verstehen also unter usueller Bedeutung den gesamten Vorstellungsinhalt, der sich für den Angehörigen einer Sprachgenossenschaft mit einem Worte verbindet, unter okkasioneller Bedeutung denjenigen Vorstellungsinhalt, welchen der Redende, indem er das Wort ausspricht, damit verbindet, und von welchem er erwartet, dass ihn auch der Hörende damit verbinde. (Pod výrazem ‚běžný význam‘ rozumíme veškerý pojmový obsah, který je se slovem spojován kterýmkoli členem jazykového společenství. Pod výrazem ‚příležitostný význam‘ rozumíme pojmový obsah, který mluvčí spojuje se slovem, když ho užívá, a o kterém předpokládá, že si ho s tímto slovem spojí i posluchač.)

Jestliže *usuelle Bedeutung* je něco jako sémantický popis, který by byl zaznamenán ve slovníku (dosti obecný a v principu známý všem mluvčím daného jazyka), potom *okkasionelle Bedeutung* je konkretizace, kterou tento obecný pojem získává v kontextu konkrétní promluvy. Druhým pilířem Paulovy koncepce sémantiky je náhled, že kontext je zásadní pro porozumění posunu od běžného k příležitostnému významu. Tento vhled oceníme, podíváme-li se na různé druhy příležitostných významů a způsob, jakým vznikají z běžného (obvyklého) významu.

Nejprve si povšimněme, že mohou existovat různé běžné významy jednoho slova: jestliže je slovo polysémnní, běžný význam zahrnuje množinu příbuzných významů, shluk různých zavedených (vžitých) významů. Příležitostný význam má naproti tomu vždy pouze jednu interpretaci. V mnoha případech se pak realizace příležitostného významu rovná volbě správného významu z více zavedených významů slova. Paul zdůrazňuje důležitost kontextu v tomto procesu. Německé *Blatt*, „list“, bude pravděpodobně interpretováno jinak v knihkupectví a jinak na procházce v lese: v prvním případě půjde o „list papíru“, v druhém o „list stromu“.

V jiných případech nezahrnuje kontextualizace běžného významu volbu jedné interpretace z mnoha existujících, ale konkrétní specifikaci obecnějšího významu. Slovo *corn* například bývalo zastřešujícím výrazem pro všechny druhy obilí, ale v Anglii se jeho význam zúžil na „pšenici“, ve Skotsku na „oves“ a ve Spojených státech na „kukuřici“ – vždy v závislosti na tom, který druh obilí byl v té které zemi nejvíce pěstován. Opět zde vidíme, jak kontext spouští specializovaný význam.

Konečně existují případy, ve kterých kontextualizovaný význam neobsahuje všechny rysy běžného významu. V metaforických výrazech jako *das Feuer der Leidenschaft*, „ohně vášně“, signalizuje kombinace „ohně“ a „vášně“, že *Feuer* nelze chápat v jeho původním významu.

Vidíme tak, jak souhra kontextuálních spouštěčů a běžných významů může dát vzniknout příležitostným významům. Ale jak je to s opačným procesem? Jak mohou dát příležitostné významy vzniknout významům běžným? Třetí pilíř Paulových názorů tvoří dialektický vztah mezi jazykovou strukturou a územ: příležitostné významy, které jsou často užívány, se samy mohou stát běžnými, tj. mohou získat nezávislý status. Tak na jedné straně jsou běžné významy základem pro vznik příležitostných, ale na druhé straně se kontextualizované významy mohou změnit na konvenční a dekontextualizované. Nejjasnějším kritériem posunu z roviny příležitostné na běžnou je možnost interpretovat tento nový význam mimo kontext. Jestliže *corn* evokuje „pšenici“ bez konkrétních vodítek na jazykové nebo mimojazykové prostředí, potom si můžeme být jisti, že význam „pšenice“ byl konvencionalizován.

Tímto způsobem Paul rozvíjí pragmatickou, na úzu založenou teorii sémantické změny: základem sémantické změny je modulace běžných významů na významy příležitostné. A mechanismy sémantické změny, které sémantici tak rádi klasifikují, jsou v podstatě tytéž mechanismy, které dovolují mluvčím modulovat ony běžné významy: na příkladech s *corn* a *Feuer* můžeme vidět, jak specializace významu a metafora (dva typy sémantické změny, které by byly tradičně zmiňovány v klasifikacích sémantických změn) operují na konkrétní rovině promluvy.

1.2.3 ALTERNATIVNÍ HLASY

Psychologické pojetí významu, které tak zřetelně vyjádřili Bréal a Paul, představuje v historicko-filologické sémantice převažující názor, který zastávají kupř. Wegener (1885), Hecht (1888), Hey (1892), Stöcklein (1898), Thomas (1894, 1896), Waag (1908) a Erdmann (1910) v Německu, Paris (1887), Roudet (1921) a Esnault (1925) ve Francii, Wellander (1917, 1921) ve Švédsku, Nyrop (1901–34, 1913) v Dánsku, Van Helten (1912–13) v Holandsku, Whitney (1875) a Oertel (1902) ve Spojených státech. Ale není to názor jediný a také nezískal své prominentní postavení okamžitě. Navíc celková psychologická orientace nechává prostor pro řadu variant. Pokusme se proto shrnout hlavní názorové rozdíly. Podíváme se na čtyři